

ÁLLAMIGAZGATÁS A 17. SZÁZADI
OROSZORSZÁGBAN

Az orosz fejedelemségek egyesítése a 15. században kezdődött és ezt a törekvést a 16. század elején teljes siker koronázta. A területek egyesítésével a kormányzat szükségszerű átalakítása is megkezdődött és a központosítás körvonalai már a 15. század végén megtalálhatók.

Vizsgálódásunk tárgyát a központosított orosz állam hivatalrendszerének kialakulása képezi. Milyen tényezők tették szükségszerűvé a központosítást és hogyan zajlott le ez a folyamat a 17. század végéig? Az előzményektől eltekinteni nem lehet, mégis a 17. század intézményein keresztül tudjuk csak szemléletesen bemutatni a fejlődést, mert az adminisztráció rendszere ekkor nyerte el határozott formáit és ez a korszak megfelelő írásos anyagokkal is dokumentálható. Ezen kívül figyelemre méltó, hogy az apparátus fejlődésének szakaszait a kialakult társadalmi szükségletek erősen meghatározták.

III. Iván családi birtokaira támaszkodva jól ki tudta használni a körülményekből adódó lehetőségeket, hogy nagyfejedelmi hatalmát a környező fejedelmekkel elismertesse. A földek egyesítése során a nagyfejedelmi udvar szolgáló népei megsokasodtak és egy sor olyan feladat ellátását kellett biztosítani, amelyre a fejedelmi udvartartás korábbi gyakorlatában nem volt szükség. A központosított állam igazgatása a moszkvai fejedelmi udvar növekedésével fejlődött, annak kereteiből nőtt ki.¹

Moszkva város lakossága a 15. század első felében már meghaladta a 20 000 főt. A lakosságot a fejedelmi udvar szükségletei szerint vették számba és ezek alapján meghatározott adóval, vagy munkával „szolgálták” a nagyfejedelmet. A fejedelmi udvar, a Kremlnek nevezett városközpont falai² már a 14. század folyamán kialakultak. A nagyfejedelmi központ körül úgynevezett *szlobodákat* telepítettek, amelyek lakossága speciális termékekkel adózott, vagy a fejedelmi udvarban kialakított műhelyekben dolgozott meghatározott időközönként, amivel a fejedelmi család és az udvartartás szükségleteit kellett biztosítani. A város terjeszkedése során a korábbi szlobodák a külső városfalakon belülre kerültek és ezek képezték a *poszadnak* nevezett városrészek alapját, ahol a lakosság a földművelés mellett egyre jobban specializálódott az egyes kézműves szakmákban.³

A kialakuló városrészekben a lakosság bizonyos önkormányzata már korán megtalálható. Az önkormányzat egyrészt kiegészítette a fejedelmi adószedő tevékenységét, másrészt meghatározott egységekben mozgósította a lakosokat a városi őrszolgálatra, vagy támadás idején a várvédelemre. Ez a tevékenység a központosítás fejlődésével

¹ M. N. TYIHOMIROV: Szrednyevokovaja Moszkva v 14—15 vekah M. 1957.

² Kremlnek a 13. században csak Mosztkva és Tver erődjét nevezték az építéshez felhasznált kremlvoe gyerevo=tiszafa nyomán. Később a grad, kreposztj elnevezésére ezt használták. L. erre TYIHOMIROV: i. m. 18—19.

³ TYIHOMIROV: i. m. 90—92.

dése során egyre bővült és a 15—17. században az államigazgatás szerves részét képezte.⁴

A 14—15. században, a részfejedelmek egymással folytatott ádáz harca idején a földműves lakosság szívesen települt a nagyobb biztonságot ígérő Moszkvai Nagyfejedelemség területére. Néhány család tanyaszerű települése *szélót*, 8—12 család már *gyerevnyát*-falut alkotott, ahol a fejedelemnek a megművelt földterület alapján *szoha*-ekealja szerint adóztak.⁵ Az adók és a családok növekedése nyomán a 16—17. században egy-egy paraszti birtokon több család élt és közösen adózott. Az életkörülmények romlásával a 16—17. század fordulóján megszaporodott a szántóval nem rendelkező *bobil*-zsellér lakosság száma. Ezek falusi, vagy poszad udvarokon laktak, azokkal közösen adóztak, alkalmi munkából éltek, vagy valamilyen kézműves mesterséget folytattak.⁶

A moszkvai fejedelem magánbirtokai „*udvari földek*” elnevezéssel különültek el az egyesítés során kiterjedt *kincstári földeknek* nevezett területektől. Moszkva körül a központi területen levő udvari földek lakossága természetes és munkajáradékkal fedezte a fejedelmi udvartartás szükségleteit. Az udvar növekvő szükségletei alapján Moszkva körül speciális szolgáltatásokkal adózó falvak randszere alakult ki a 16—17. században.⁷

Az egyesítés során a Moszkvai állam területét képező északi és észak-nyugati területek *voloszty*-körzetekre tagolódtak, ahonnan a feudális járadék adó formájában került a kincstárhoz. Ezek az adók az obszina-közösséget terhelték és a *mir* gondoskodott a terhek elosztásáról, az adók behajtásáról. Ez az önkormányzat az udvari földeken is megvolt és a fejlődő adminisztráció eszközeként funkcionált.

A fejedelmi adóbehajtókról már a Russzkaja Pravda is megemlékezett. A lakosság számontartása, az adók behajtása olyan feladat volt, amelyet a feudalizmus korai szakaszában a fejedelmi udvar cselédsége (cseljagyi) hajtott végre.⁸ Az állam szervező feladatainak növekedésével formálódott a *Nagy Udvar Hivatala* (Prikáz Bolsovo Dvorca), amely a fejedelem, majd az uralkodó udvarának népeiről gondoskodott, A történeti feljegyzések csak a 16. században említik, de a hivatal szervezeti elemei már a 14—15. században is megvoltak a moszkvai udvarban. Az udvar igazgatási főhivatalának is lehetne nevezni. Az udvar ügyeinek élén mindig jeles emberek állottak a fejedelmi és bojár családok soraiból. Így viselt *udvari bojár* titulust III. Iván idején Szaburov, III. Vaszilij edjén Obolenszkij, Rettegett Iván udvarában Nyikita Romanovics Jurjev, a későbbi Romanov uralkodócsalád egyik tagja és hasonló személyek.⁹ A Nagy Udvar Hivatalának specializálódását mutatja a 17. században Kotosihin leírása. A szerző, maga is felső hivatalnok lévén, belülről ismerte az igazgatás szervezetét. A jelzett hivatalon belül *dvor*-részleg értelemben jelzi az elkülönült feladatköröket. Így az *élelmezési* (szitennyij) „udvart”, ahol meghatározott tisztségviselők gondoskodtak a cári konyha ellásáról. Ezek ellenőrzéséről és a fel-

⁴ P. P. SZMIRNOV: Poszadszkije ljugyi i ih klasszovaja borba do szeredini 17 veka M.-L. 1947-42—60.

⁵ A szoha a központi területek adóegysége, amely után időszakonként változó mennyiségű terményjáradékot szedtek. Mértéke a 16—17. században 800 csety jó, 1000csety közepes vagy 1200 csety soványföld 3 szántásban. 1 csety kb. 1 kh. föld.

⁶ JU. V. GOTJE: Zamoszkovszkij kraj v 17 veke M. 1906 260—270.

⁷ G. KOTOSIHIN: O Rosszii v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa SzPb. 1906. (4. kiad.) 77—84.

⁸ A *Russzkaja Pravda* rövid kiadása a fejedelem vitézeinek (muzsi) és a fejedelmi kincstár adószedőjének (tyiun) vérdíját egyformán 80 grivnában szabta meg. 19—22 cikk M.-L. 1940. 14. A fejedelmi udvar háznépéről GREKOV B. D.: Az orosz parasztság története a legrégebb időktől a 18. századig Bp. 1956.

⁹ *Materiali dlja sztatyisztyiki Rosszijszkoj imperii* SzPb. 1839. 8.

szolgálásról külön csoport gondoskodott (kormovij drovec). A *kenyeres udvar* gondoskodott a gabonáról, az udvari malmokban az őrlésről és a kenyérszükséglet biztosításáról. Ezek elosztását külön részleg — *élelmezési hivatal* — intézte, a mely az udvari szolgálattelvők, kisebb hivatalnokok kenyérben (gabonában-lisztben) esedékes járandóságát kiadta. Itt látták el kenyérrrel az udvari papokat, templomi és udvari szolgálakat, az őrszolgálatot biztosító *sztreleceket* is. Külön részleget alkotott az udvari lovászat hivatala. Itt tartották számon az udvari parádék és az udvari szolgáló nemések lovait. Ennek megfelelően alakult ki a tisztségviselők sora a főlovászmester bojártól az állatok gondozóiig. Ez a részleg — fontosságának megfelelően — jól meg volt szervezve. Meghatározott falvak nevelték a lovakat, mások a széna, a zabellátásról gondoskodtak és itt tarották számon az udvari lószerszám-készítő mestereket is. Külön egység igazgatta az udvari vadászat ügyeit. Ezen belül tartották nyilván az udvari vadaskerteket, vadászterületeket, amelyekbe idegeneknek belépni tilos volt.¹⁰

Kotosihin leírásából kitűnik, hogy az udvari hivatalokat nem is sorolja a kormányzati szervek közé. Azokat külön fejezetben tárgyalja. Leírását olvasva úgy tűnik, hogy a cári udvar egésze a 17. század végén még sokat megőrzött a száz év előtti szervezetéből, önállóságából. Ez a kép megtevesztő, mert a kincstár ugyan a cári udvarban található, de ez már nem a fejedelmi birtokok, hanem az orosz földek egészének jövedelméből és annak érdekében gazdálkodott.¹¹ Az államkincstár és a cári kincseskamra felcserélhetősége a cár hatalmának sajátos jellegét is tükrözte.

Ahogy a fejedelmi udvar növekedéséből fakadt az adózó népek megszervezése, úgy alakult ki kölcsönhatás a fejedelmi hatalom és a szolgálatára szerveződő nemesség között. III. Iván az orosz földek egyesítése során megvetette az alapját egy egységesebb és a központi hatalomtól függő nemességnek. A moszkvai nagyfejedelem főségét elismerő részfejedelmeknek már II. Vaszilij is megtiltotta az elpártolást 1548-ban, majd a Litvániából áttelepülő nemesi szolgálóktól hűségesküet és engedelmességet követeltek a következő uralkodók.¹²

A részfejedelmi birtokon a fejedelem hatalma sem származása, sem gazdagsága alapján nem lehetett kétséges. A ranglétrán utána az általa kiemelt bojár — jó családból való — tisztségviselők következtek. Az udvari feladatkörök vezetői, a főlovászmester, kincstárnok udvarmester, pecsétőr és hasonlók, az egész fejedelemségre kiterjedő feladatkör felelősei voltak. Az egyesítés során ezek a funkciók elvesztették jelentőségüket, mivel a Moszkvai állam kötelékében a régi fejedelmek csak egy-egy *volosztj*, vagy ujezd-körzet igazgatásában kaptak szerepet. Így a volt részfejedelem szerényebb udvartartással egy-egy körzet helytartójaként a központi hatalom tisztségviselője, hivatalából visszahívható szolgálóvá degradálódott. A fejedelmek régi szolgálói *városi szolgálók*, vagy *bojárfiak* elnevezéssel szolgálati földjeik biztosításával a moszkvai nagyfejedelem katonai erejét növelték.

Az egyesítés során megindult az orosz nemesség átrétegeződése, amelyben a volt részfejedelmek pozícióvesztése csak az egyik tényezőt jelentette. Bár a születési arisztokrácia elsőségét, a fejedelmi-*knyáz* familiák előjogait nem vonták kétségbe,

¹⁰ G. KOTOSIHIN: i. m. 35—84.

¹¹ KOTOSIHIN a kincstárat az udvari hivatalok részlegeként tárgyalja, ahol a pénzüdveket és a keresk. forgalom adóit is gyűjtötték. Jelzi, hogy ez egyben hivatal is, de nem látja, hogy túlnőtt az udvar keretein. Hasonlóan önállósult a lovászat ügyeinél tárgyalt lókereskedelem hivatala, amely a kereskedelmi adók egyik fő forrása volt a 17. században.

¹² M. L. PAVLOV-SZILVANSZKIJ: Goszudarevi szluzsilie Ijugyi Szocs. tom. I. SzPb. 1909. 42—52.

a népes knyáz családok másod-harmad szülöttei, vagy oldalági leszármazottai jelentőségben, presztizsben elmaradtak az udvari feladatokat betöltő tisztségviselők mellett. A pozícióharcot csak növelte, hogy a 15. század második felében Litvániából tömegesen települtek át fejedelmi rangú és nemesi szolgálók. Ezek a növekvő hadsereg és államapparátus különböző területein nyertek beosztást. Majd a 16. század második felében újabb csoportokkal bővült az orosz nemesség a meghódított tatár területek különböző rangú szolgáló népeiből.

A központosított állam első, határozottan körvonalazható hatalmi szervezete a *Bojár Duma*. Mint a nagyfejedelem körül kialakult szervezet, jelezi a nemesség részese-dését a hatalomból. A дума létszáma változó volt, a 15. század végétől a 16. század közepéig 20 fő körül mozgott.¹³ Létszáma és aktivitása jelezte az arisztokrácia befolyását az államügyekre. Ez a kiemelkedő csoport a moszkvai udvar köré csoportosuló fejedelmi és bojár családokból az uralkodótól nyert kinevezés alapján testesítette meg a nemesség felső rétegét.¹⁴ Mint a besorolás alapján a legfelső csoporthoz *-csinhez* tartozókat, megillette a „dumai” megkülönböztető titulus.

A nemesség különböző csoportok szerint történő *besorolás rendszerét*, és a társadalmi tagozódást jelző *szoszlovie* elnevezést pontatlanság lenne egyszerűen rendiséggel fordítani. Bizonyos rendi törekvés, az elismert nemesi csoportok elért pozícióinak további biztosítására törekvés a központosítás kezdetétől megvolt a Moszkvai Államban. Mivel az előkelő származás csak egyik tényező volt a társadalmi hierarchiában, a pozíció megszerzéséhez az uralkodó kegye, a kinevezés adta meg a lehetőséget. Az elért helyzet biztosítására az orosz nemesség a 15. század végétől a 17. század elejéig *besorolási könyvekben* rögzítette előkelőségének sorrendjét.¹⁵ A sorrend állandó változtatása eszköz volt az uralkodók kezében az arisztokrácia korlátozására.

IV. Iván egyeduralkodói hatalmát felhasználva külön igazgatást és, *külön dumát* hozott létre az ellenzéki bojárok mellőzésével a központi területek ügyeinek intézésére (*opricsnina*, 1565). Ugyanakkor az ország többi részének ügyeit a bojárok tanácsa (duma) intézte. Ez az elkülönülés sokáig nem volt fenntartható, mivel nemcsak a hatalom egységével volt ellentmondásban, hanem az opricsninán belül egy újabb vezető réteget alakított ki, amely az egyeduralkodó korlátozására törekedett.¹⁶

Az opricsnina rendszerének felszámolása kompromisszum volt az uralkodó és az arisztokrácia között, mégis volt pozitív hatása a bojár ellenzék korlátozásában. Az alacsonyabb nemesi rétegekből felemelkedő udvari szolgálók megszerzett pozícióikat mind a dumában, mind az egyéb tisztségekben megerősítették.¹⁷

A bojár дума, mint az államügyekben kormányzó testület változó intenzitással működött a 18. század elejéig, amikor 1709-ben a szenátus átvette szerepét. Tagjai a hatalom képviselői voltak a legfelső szinten. Működése a 16—17. század fordulóján felélénkült, és ez összefüggött a cári hatalom gyengülésével. A hatalomra lépő Romanov uralkodók a stabilizáló politikával párhuzamosan a központi igazgatás eszközévé tették a bojár dumát.¹⁸

¹³ M. DJAKONOV: *Ocserki obscsesztvennovo i goszudarsztvennovo sztroja drevnyej Ruszi M.* 1926. 350.

¹⁴ N. P. JEROSKIN: *Ocserki isztorii goszudarsztvennih ucsrezszenyij dorevoljucionnoj Rosszii M.* 1960. 27—28.

¹⁵ V. I. BUGANOV: *Razrjadnyije Knyigi poszlednyej csetvertyi 15-nacsala 17. v. M.* 1962.

¹⁶ JEROSKIN: i. m. 29. 1.

¹⁷ R. G. SZKRINNYIKOV: *Rosszija poszle opricsnyini L.* 1975. 86. és kk.

¹⁸ A Romanovok stabilizáló politikájára vonatkozóan a közelmúltban megjelent tanulmányokra utalnak: GEBEI SÁNDOR: *A Romanov uralom konszolidációjának néhány problémája Századok*, 1980/1. VARGA ILONA: *Az államháztartás új vonásai a 17. századi Oroszországban Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica Tomus LXIV.* Szeged, 1978.

A Bojár Duma a 17. században a cár hatalmát megtestesítő legfelső hatalmi intézménnyé emelkedett. A cár nevében intézte az állam legfontosabb ügyeit. Döntött a hivatalok élére kerülő személyekről, akik legöbbször saját soraiból kerültek a cár által kinevezésre. Az államigazgatás csúcán levő hivatalnak tekinthető. Tagjai a dumai bojár, dumai dvorján és dumai hivatalnok (djak) titulust viselték.

Szándékosan mellőzzük az országgyűlés jellegű zemszkij szoborok elemzését, mivel ezek a tanácskozó testületek nem befolyásolták az adminisztratív gépezet működését.

Az uralkodó udvartartásának fejlődése megkövetelte a bojárok tanácsadó testülete mellett olyan csoportok létrehozását, amelyek az államügyek bizonyos területeit fogták össze. Ezek rövid fejlődéssel a 16. század közepe, végére eljutottak a kormányzék funkcióját betöltő szakhivatalok szintjére. Elnevezésükre a *prikáz* szó vált általánossá az „uralkodó parancsának” végrehajtása értelmében. A hivatalok rendszere a 17. században indult rohamos fejlődésnek és rövid-hosszú életű intézményeivel szinte áttekinthetetlen tömeget alkotott.

Ha figyelembe vesszük az orosz társadalomnak az államrend szempontjából meghatározott tagozódását, akkor a hivatalok tömege két nagy csoportra osztható. Nagyobbik részük a katonai szolgálók meghatározott csoportjaival foglalkozott, ellátásukról gondoskodott. A hivatalok másik csoportja az adózó lakosság számbavételét, adóik behajtását intézte és a kereskedelmi forgalomból adódó jövedelmeket kezelte.

Mivel a hivatalok szervezése a természetes gazdaság keretei között indult meg, működésük anyagi feltételeit úgy fedezték, hogy meghatározott adózó csoportot, vagy egyes adónemek behajtását az adott hivatalra bízta. Ez a rendszer konzerválódott és akadályozta az állami jövedelmek koncentrációját.

A katonai igazgatás hivatalai

Míg a *Nagy Udvar Hivatala* és a *Bojár Duma* hosszabb ideig magán hordta a fejedelmi udvar jegyeit, a specializálódó hivatalok már a megváltozott államszervezet igényeit jelezték. Az adminisztráció fejlődése összefüggött az ország belső fejlődésével, a társadalmi osztályok és munkamegosztás differenciálódásával. A fejdelemségeket egyesítő III. Vaszilij uralkodásának végén a ország területe 2,800 000 km², és ez a terület a 16. század végére 5,400 000 km²-rel szinte megkétszereződött. Még szembevetőbb Moszkva fejlődése, amelynek lakossága a 15. századi 20 ezerről a 16. században 200 000-re emelkedett, majd a 17. század végére megduplázódott. A városok száma a 16. század elejétől a század végére 96-ról 170-re emelkedett, a 17. század végén pedig meghaladta a 220-at. Ennek nagyobb része azonban csak katonai-adminisztratív funkciójából adódóan volt város jellegű. A 170 városból csak 16-ban volt több 500 földművelést és kézművességet űző poszad-udvarnál.¹⁹

A központi igazgatás specializálódása a *prikáz hivatalok* kialakulásával jutott kifejezésre. Ezek létrehozását legkorábban a 16. század elején a *katonai szervezet igazgatása* tette szükségessé. A hadsereg fejlődésével az *adózás formáinak változása* a kincstár bevételeinek növelése érdekében csak a 17. században vált rendszeressé. A hadsereg fejlesztése és a pénzforrások biztosítása a 17. században a központi hivatalok áttekinthetetlen hálózatát alakította ki. Az áttekintést csak nehezíti, hogy központi

¹⁹ A. M SZAHAROV: *Obrazovanyije i razvityije Rosszijszkova goszudarsztva v 14—17 vv. M. 1969. 76—78.*

vezetés konzervatívizmusa szinte érintetlenül meghagyta a Nagy Udvar Hivatalának jogkörét, de azzal párhuzamos funkciókkal új hivatalokat is létrehozott.²⁰

III. Iván hadseregét a nagyfejedelem udvartartásában kiemelkedő személyek parancsnokolták. A Moszkvához csatlakozott részfejedelmek legtöbbször a régi területek vajdái = katonai parancsnokai maradtak és a városok bojárjfiával vonultak hadba III. Iván háborúiban.²¹ A hadsereg magvát a moszkvai bojárfiak képezték, akik a fejedelmi udvar körül szolgáltak. A városok bojárjfiái rangban mindjárt utánuk következtek. A nagyfejedelem haderejét kiegészítette a *dvorjánok* csapata az udvari népek sorából, és ennek analógiájára szervezetek városi *dvorjánokat* a 15. század végén az egyesített novgorodi földön. Ezek a katonák a szolgálat helye szerint kiosztott földeken (po-mesztye) mintái voltak a 16. században a szolgálati birtokra alapozott haderőnek.²²

A szolgáló nemesek saját fegyverzettel, lovas, szekeres kísérettel, saját szolgálóikkal is kiegészültek. Ezen kívül soroztak az állami adózó parasztok közül 2—3 telkenként egy főt a hadászattal összefüggő munkák ellátására. Az ilyen kiegészítő csapatok tevékenységét a 15—16. század fordulóján mind a hadi- mind az őrszolgálatban jelzik a dokumentumok.²³

A 16. században már az egyesített fejedelemségek nemességének különböző rétegei keresték helyüket a Moszkvai állam katonai szervezetében. A moszkvai udvarban szolgálatot lelő fejedelmi sarjából csak a családfők kerülhettek esetenként a Duma tagjai közé. Ehhez a beosztáshoz megfelelő birtokot kellett nyerni, hiszen a távoli családi birtokon a nemzetség otthon maradt tagjai gazdálkodtak. A felső réteg nyomására IV. Ivánnak az elért pozíciók és születési elsőség alapján a besorolt rangokat ugyan el kellett ismernie, a tartományok élén levő hercegi (knyáz) helytartókat viszont korlátozni akarta. Így került sor néhány reformra a 16. század közepén.²⁴ Ezek közül jelentős a körzetek igazgatásának átalakítása. A helytartók ellátására — „táplálására” korábban beszedett adókkal ezentúl a helytartók nem rendelkeztek. Az ellátást állami adó címen szedték és a központi igények szerint került felhasználásra. A helytartók pedig mint állami szolgálók kaptak ellátmányt beosztásuk idejére. Ezen kívül a körzetekben élő városi bojárfiak és sorozott szolgálók katonai parancsnokságát mindenütt kinevezett városi vajdákra bízták.²⁵ A katonai funkció átvételével a 16—17. század folyamán az adminisztráció vezetése is folyamatosan a vajdák kezébe került.

A hadsereg fejlesztésének érdeke és a Moszkvába sereglő bojárfiak találkozása volt az 1550. évi hadseregreform alapja. A különböző körzetekből származó bojárók fiaiból egy moszkvai ezredet alakítottak, amelyben a három osztályba sorolt nemesek Moszkva környékén 70 versznyi körzetben kaptak szolgálati földet. Az előkelőség szerint osztályozott úgynevezett kiválasztott ezred szolgálati birtokaira 118 200 cset-verty föld (kb. = ugyanannyi kh.) került kiosztásra 28 bojár és 1050 bojárfi részére.²⁶ A kiválasztott ezred ellátása a szolgálat rendszerében a továbbiakban mértékül

²⁰ A 16—17. században kibontakozó adminisztráció történetének gazdag irodalma van. A központi hivatalok számát 80 körül jelzik a 17. században. *Ukazatel rosszijszkih zakonov*, tom I. M. 1903; Sz. B. VESZELOVSKIJ: Prikaznij sztroj upravlenija Moszkovszkovo goszudarsztva, Kijev, 1913 *Abszoljútizm v. Rosszii* szbornyik szt. M. 1964.

²¹ A. V. CSERNOV: Vooruzsennije szili russzkovo goszudarsztva v 15—17. v v. M. 1954. 19—22 1500-ban a litvánok elleni hadjárat során a 16 vajdából 11 fő volt fejedelmi rangú.

²² CSERNOV: i. m. 23—25.

²³ Uo. 28—29.

²⁴ A. A. ZIMIN: Reformi Ivana Groznovo M. 1960.

²⁵ J. ANDREJEVSKIJ: O. namesztnyikah, vojevodah i gubernatorah SzPb. 1864. 30—34.

²⁶ V. O. KLJUCSEVSKIJ: Szocsinyenija. tom. 6. M. 1959, 388—89.

szolgált, a kiválasztott csapat tagjai pedig a későbbiek során az udvari szolgálatban, vagy a hadsereg egységeinél nyertek vezető beosztást.

Ezt a származás szerint és állami beosztásában is erősen tagolt hadsereget a bojár duma nem tudta igazgatni. Így került sor a *Besorolás Hivatalának* kialakítására, amelyet pontos adatok hiányában a 16. század közepéről, de egyes történészek a 15. század végéről datálnak.²⁷ A hivatal feladata volt minden rendű- és rangú nemesi szolgáltató nyilvántartása, szolgálati földekkel ellátása és felkészültségüknek rendszeres szemléken történő ellenőrzése. A szemléken történt meg a csapatok kiegészítése a szolgáltók katonasorba érett tagjaival. Rendszeresen sorozott a hivatal a hadkiegészítő egységekhez az állami adózók köréből is, csak a holop (kötött jobbágyi állapotú), az adóviszonyban levő és a papok családjából kikerült személyek nem léphettek katonai szolgálatba.²⁸

A szolgálat rendszerének kialakulása idején az időleges birtokadományt mindenki a szolgálat helyén kapta a rendelkezésre álló szabad földekből, részben pedig paraszti adózók földjeiből, akiknek járadékával részben, vagy egészben az adományozott rendelkezett. A szolgálat helye szerint kialakított járadék csak az egységek áthelyezése idején okozott gondot. Nagyobb probléma volt a kiegészítő évjáradék biztosítása, amely a 16. század második felétől vált általánossá. Ezzel párhuzamosan biztosítani kellett a pénzalapot, amit a hivatalhoz csatolt városok állami adójövedelméből fedeztek. A Besorolás Hivatala így az általa szervezett csapatok tartózkodási helyén, vagy annak közelében beszedett adókkal rendelkezett. A hivatalokhoz kapcsolt városok rendszere a 17. században vált általánossá, de az is megtörtént, hogy egy-egy központi hivatal csak bizonyos adófajtákkal rendelkezett egy városon belül. Egy feljegyzés szerint, amely a 17. század második feléből származik, a Besorolás Hivatalához akkor 33 város tartozott.²⁹

A kialakult prikázok között a Besorolás Hivatala a legnagyobbak közé tartozott. A moszkvai központ utasításait a 17. században a katonai centrumokban a nagyobb városokban kilakított prikáz-hivatalok vezetői, írnokai hajtották végre. Ilyen helyekre a vajdát is a hivatal nevezte ki.³⁰

A katonai igazgatás és állami feladatok összefonódása tovább bonyolódott azzal, hogy központi hivatalok helyi városi- vagy körzeti képviselői, a vajdák egymástól különböző utasításokat kaptak. A vajdák a gyakorlatban átvették a régi helytartók jogkörét. Hatalmuk korlátozására utalt, hogy szolgálati idejük nem terjedt túl 2—3 éven, és többféle tilalom próbálta határok közé szorítani tevékenységüket. Lényegében kezükben maradt a helyi katonai egységek parancsnoklása, az adók behajtása ezek és a vámjövendelmek egy részének a szolgáltók részére történő felhasználása. Az adminisztráció és a gyakorlati ügyek intézéséhez a prikáz írnokai, valamint a katonai parancsnokok és a vajdák saját emberei álltak rendelkezésre.³¹ A hadsereg és a hivatalszervezet helyi szerveinek ellátását és működtetését így gyakorlatban a vajdák biztosították, a központi irányítás viszont többféle hivatal között oszlott meg.

A Besorolás Hivatalának súlyát a vezetése alatt álló haderő fejezte ki igazán.

²⁷ Sz. B. VESZELOVSKIJ: Prikaznij sztroj upravlenija Moszkovszkovo goszudarvsztva. Ruszszkaja isztorija v ocserkah i sztatijah Kijev, 1921. tom III. 164—169. A. A. ZIMIN: O szlozsnyenijii prikaznoj szisztemi na Ruszi. Dokladi i szoobscsenijija insztituta Iszt. Ak. Nauk M. 1954. vip 3. 164.

²⁸ KLUCSEVSKIJ: i. m. 395—401. írja, hogy háborús időkben minden rangú jelentkezőt besoroztak. A nemesi lovas szolgáltó átlagos földadománya 150 gyeszjatina (=u. annyi ha.) volt három szántásban. Ez 300 cseverty földet jelent és általában egy szántást jelöltek.

²⁹ I. JA. GURLJAND: Roszpisz, kakie goroda v kokom prikaze vedomi Jaroslavl. 1901. 8—9.

³⁰ ANDREJEVSKIJ: i. m. 40—43.

³¹ Uo. 53—83

A szolgáló nemesi és a sorozott haderő létszámára nincsenek pontos adatok, de a korabeli utazók feljegyzései és a történészek számításai szerint a haderő egyharmada nemesi szolgáló, kétharmada sorozott adózó, illetve bojár szolgáló volt. Az angol utazó Chancelour (1553) 2—300 000-re tette az orosz sereg létszámát. Fletcher 80 000 szolónemesről ír, akik száma kiegészült a Don- és Oka vidékének 20—60 000 szolgálójával. (1688). A 17. század második felének utazói (Meyerberg, Reitenfels) békében 100 000, háború esetén 300 000 mozgósítható harcosról írnak.³²

A hadsereg vezetését ez a hivatal tartotta kézben. A vajdák hadbavonulás idején a stratégiára vonatkozó utasításokat is megkapták. Az egész haderőt a katonai főparancsnoknak kinevezett nagyvajda vezette. Háború esetén a *Sztrelecek Hivatalát* és a *Puskások Hivatalát* is a Besorolás prikája utasította.³³ Itt kell hangsúlyozni, hogy IV. Iván idején már nyolc hivatal között oszlott meg a hadsereg igazgatása, de a 17. század során ezek a hivatalok tovább szaporodtak. A strelecek egységeit IV. Iván hadseregreformja során alakították ki. A fővárosba telepítettek 3000 lővész a Moszkva folyó dél-keleti kanyarulatában adományozott udvarokra. Feladatuk a védelem, az állandó udvari és városi őrszolgálat volt. Ellátásukra évi 4 rubelt fizettek, majd jövedelmeiket a városi kereskedelemben megszerzett jogok alapján sikerült kiegészíteniük.³⁴

A *Puskások Hivatala* a Besorolás valamiféle arzenáljának szerepét töltötte be. Innen kaptak fegyvert, lőszert a szolgálók. Ilyen dokumentumok vannak a Besorolási Hivatal iratai között.³⁵ A hivatal előzménye egy puskaöntő műhely 1475-ben, majd a következő században is emlegetik. Hivatalként 1577-től ismert, mint a puskás alakulat központja.³⁶ Az ukrajnai városokba küldött fegyverek azt is bizonyítják, hogy a Besorolás hivatala rendelkezett a déli határvidék kozák fegyvereseivel is. Ezt a kozákok elátására, szemléire vonatkozó dokumentumok sora bizonyítja a 17. században. Az iratokból az is kitűnik, hogy a hivatal intézkedett a 17. század közepén foganatosított katonai reformok végrehajtásáról is. A hadseregben új ezredeket szerveztek, amelyek vezetésére új hivatalok alakultak, így *Dragonyosok-*, *Lovasok-*, *Muskétások-*, *Gyalogosok Hivatalai*. Az alakulatokhoz a Besorolás Hivatal küldte a szmolenszki háborúban tökrement és így a szolgálók rendjébe már alkalmatlan embereit. A hivatal határozott a szolgálati birtokok egy részének személyes adományként örökbirtokká történő átírásáról is. A személyi tulajdonná vált birtokrészt másik hivatal vette nyilvántartásba. Ilyen esetekben a hivatal az új Romanov uralkodók szellemében járt el, akik birtokadományokkal igyekeztek megnyerni a nemességet.³⁷

Ha a katonai ügyek legnagyobb hivatalának tevékenységét összegezni próbáljuk az tűnik ki, hogy munkáját a sokoldalú tevékenység jellemezte. Nemcsak a katonai ügyeket, hanem a katonai egységek életfeltételeit meghatározó minden tényezőt kézbe tartotta.

A Besoroláshoz hasonló katonai jellegű intézmény jött létre a tatár földek megnódítása nyomán a Volga vidékén. A meghódított tatár katonai szolgálók a kánok és bégek vezetésével a Moszkvai állam szolgálatára álltak és igazgatásukra központi szervezet alakult Prikaz Kazanszkovo Dvorca *Kazányi Udvar Hivatala*

³² КЛУЦЕВСЗКИИ: Сказаныя инoszртанцев... 80—90.

³³ CSERNOV i. m. 94—100.

³⁴ Uo. 46—48.

³⁵ *Akti Moszkovszkovo goszudarsztva* M. 1890. A Besorolási Hiv. iratai I. köt. № 298 Feljegyzés a Puskások hivatalához, hogy az ukrajnai városokba milyen katonai felszerelési tárgyakat küldjenek. (1631.)

³⁶ CSERNOV: i. m. 90—91.

³⁷ SZAHAROV: i. m. 135—137. *E. Sztasevszkij* Oeserki po isztorii carsztrovanyija Mihaila Fedorovicsa Kijev, 1913. 120—126.

címen. Ennek felépítése hasonló volt a szolgálók prikázához. Számbavette és mozgósította az idegenajkú szolgálókat, megszervezte a határvédelmet a krími tatárokkal és Perzsiával határos végeken. A tatár előkelők egy része beépült IV. Iván udvarába, az orosz arisztokrácia soraiba.³⁸ A tatár szolgálók tömege tovább élt megszokott közösségeiben és a katonai szolgálatért mentesült a lakosság többi részére kivetett adóktól. Az irányítás a moszkvai központból történt, a városközpontok vajdáit is onnan küldték, akik a helyi adóból fedezték az erődök fenntartását és a szolgálók ellátását.³⁹ Az adminisztratív központok poszadjaiban orosz lakosság telepedett le, amely gyarapította az adókat. Az idegennyelvű lakosok egységes adója a *prém-jaszak* volt,^{39a} amely iránt a kincstár a 16. század végétől egyre nagyobb érdeklődést mutatott.

A 16. század hetvenes éveinek végén a Sztroganovok felfedező csapata új sölélőhelyek után kutatva, az Uralon túl új területekkel gyarapította az orosz államot. Kezdetben ezeket a területeket is a Kazanyi Udvar igazgatta. A kialakított állomáshelyeken katonai szolgálók rendezkedtek be. A Szibériai Kánság nemzeti arisztokráciája meghódolt, a tatár szolgálók vezető rétege a 16—17. században rendszeres állami járadékot kapott szolgálataiért.⁴⁰

A helybeli arisztokrácia támogatását azért is meg kellett nyerni, mert a viszonylag kisszámú orosz helyőrség és adminisztráció emberei egyedül sem a prémadók begyűjtését, sem az erődök kialakítását nem tudták volna megoldani. Omszk, Obdorszk, Tolbolszk voltak a 17. század elején a megerősített telephelyek, ahonnan a további gyarmatosítást biztosították.⁴¹ 1637-ben az új területet leválasztották a Kazanyi prikázról és *Szibériai Hivatal* címen új igazgatás alá került.

A szibériai terület gyér lakossága miatt a legnagyobb problémát a kialakult központok ellátása jelentette. A szolgálók ellátására természetes adókat szedtek néhány európai körzetben (pl. a tengermelléken szibériai küldemények címen.) A 16. század végén már az orosz lakosság áttelepülése is megindult. Bár a kormányzat a szökött jobbágyok felkeresését támogatta, a szibériai területeken a visszaperlést 2—5—10 rubel befizetésével meg lehetett váltani.⁴² Az új telepések kialakuló gazdaságaival később sikerült a szolgáló nemesség, a helyőrségek ellátását biztosítani.

A Szibériai Hivatal igazgatása az előbbiekhöz hasonlóan a moszkvai központból történt és a kiküldött vajdák képviselték a hatalmat. Jogkörük mindenre kiterjedt, katonák és tisztviselők csoportjai álltak rendelkezésükre. Alapvető feladatuk a rendfenntartás és a prémadók behajtása volt. A lakosság nyilvántartását és az adójövedelmekről való pontos elszámolást ma is dokumentálják a hivatal iratai.⁴³ Bár katonai erővel igazgatták a területet és az időnként lokálisan fellobbanó helyi ellenállás miatt a fegyveres erőre szükség volt, Szibéria mégsem a szolgáló nemesség bázisa,

³⁸ A novgorodi szolgálók ügyében eljáró Simeon Bekbulatovicst az iratok nagyfejedelmnek titulálják (Akti Moszk. gosz. I. köt. № 30), de Borisz Godunov cárrá választásánál is hivatkoznak tatár fejedelmi származására.

³⁹ KOTOSIHIN: i. m. 90—92.

^{39a} A jaszak az idegennyelvű lakosság adója volt, amely alapján meghatározott darab prémet adtak a kincstárnak.

⁴⁰ Sz. V. BAHRUSIN: Szibirszkie szluzsiloe tatari v 17. v Naucsnie trudi III/2 160—164 M. 1955. Kutuk herceg évi járadéka 12 rubel és 2—2 mérő árpa és rozs.

⁴¹ VL. I. OGORODNIKOV: Ocserk isztorii Szibiri do nacsala XIX sztoletija Irkutszk, 1920. *Uő*: Russzkaja goszudarszkaja vlaszty i szibirszkie narodi v XVI—XVIII v v. M. 1922. 4—9.

⁴² Uo. 11—21. V. I. SUNKOV Szibéria kincstári gabonaszükségletét (1686) 1400 mázsára becsüli, amit nagyrészt adókból fedeztek. Voproszi szocialno-ekonom. isztorii... v Rosszii (szbornyik szt.) M. 1961 79—82.

⁴³ Obozrenyje sztolbcov i knyig Szibirszkogo Prikaza 1592—1768 szosztavil: N. N. OGLOBLIN, cs. 1—4. M. 1895—1901.

hanem a kincstári jövedelmek egyik jelentős forrása volt. A kincstáron kívül a kereskedők is hasznot húztak a prémek felvásárlásából. A forgalomra jellemző, hogy a jakutszki vámközpontban ezer ember foglalkozott a prémekkel. A vámhivatal 1651-évi jövedelme 15 661 rubel volt.⁴⁴ Ezen az alapon a Szibériai Hivatalt inkább sorolhatjuk az adóztató intézmények sorába.

Katonai igazgatás jellemzi még *Kisoroszország Hivatalát*, amely a lengyel-orosz háborúk befejeztével Oroszországgal egyesített Dnyeper vidék felett állt. Az Ukrajnának nevezett terület egy része hosszú ideig a lengyel-litván állam kötelékébe tartozott, másik részén, a Moszkvai állam déli végeiről a 14. század második felétől folyamatos volt a kirajzás a kozákok lakta területekre.

A kozák lovasság a 16. század közepétől vett részt az orosz állam háborúiban. Részvételük nem volt rendszeres, inkább a Besorolás Hivatalának irataiból követhető, amelyek a szolgálatukba álló csoportoknak az ellátmányt (főleg szövetet, lőszert) regisztrálták. A század végén a déli határvidéken a kozákság rendszeresen sorozott városi egységekbe tömörült. Egységeik igazgatását a Sztrelecek- és a Besorolás Hivatala látta el.⁴⁵ A kozákság szerepét⁴⁶ az orosz déli határvonal védelmében, de a déli területek betelepítésében is hangsúlyozzák. Nagyobb arányú letelepítésükre a Romanov kormányzat idején került sor. A krimi tatárok és a lengyel-ukrajnai területek felé eső határvonalon a helyőrségeket megerősítették, majd megindult a katonai csoportok kirajzása, új őrvonalak kiépítése. Az új központok körül kozák, puskás, sztrelec szlobodákat szerveztek 20—50 fős csoportokkal. Szolgálati földjeik általában 15 gyeszjatyinára terjedtek és adómentesek voltak. Ennek fejében őrszolgálat és szükség esetén csapatszolgálat volt a kötelezettségük. A biztonságot adó katonai telepek köré hamarosan települtek parasztok, kézművesek, legtöbbször a központi területekről szökött adózók.⁴⁷

Az 1653-tól működő Kisorosz Hivatal kezében egységes irányítás alá került az ukrán terület. A zaporozsjei kozákság ezredei, mintegy 50 00 fővel a hetman irányítása alatt álltak, míg a keleti területeket a vajdák igazgatták. A kozák ezredek egységei megmaradtak, földjeikkel magántulajdonként rendelkeztek és adókötelezettségeik voltak. Kötelesek voltak viszont a Kisorosz Hivatal utasításai szerint hadba vonulni.⁴⁸ A hivatal így két jelentős létszámú, de nem teljesen azonos hadsereg felett rendelkezett. A továbbiakban a kozák hetman hatáskörének korlátozása és a szolgálatot irányító belgorodi vajda befolyásának növekedése figyelhető meg.

Mindent összevetve, a Kisorosz területen megmaradt a sorozott szolgálatok túlsúlya, a kis földtulajdon és a lakosság nyilvántartása a besorolt katonai egységek alapján történt.⁴⁹ A katonai érdekek miatt fenntartott igazgatás hosszú ideig akadályozta a terület beépítését az egységessé váló központi igazgatás rendszerébe.

⁴⁴ *Jakutyija v XVII veke* Jakutszk, 1953. 332, 345.

⁴⁵ CSERNOV: i. m. 88—89.

⁴⁶ Kozáknak nevezték a Dnyeper, Don, Volga és Ural folyók vidékén élő lakosságot, amely sem az orosz, sem a tatár állam kötelékébe nem tartozott és alkalom szerint csapatokba verődve vállalt lovas szolgálatot az orosz és lengyel seregekben.

⁴⁷ D. J. BAGALEJ: Ocserki iz isztorii kolonizacij sztepnjoj okraini Moszkvokovo goszudarsztva M. 1887 109—111.

⁴⁸ KOTOSIHIN: i. m. 111—112.

⁴⁹ BAGALEJ: i. m. 260—266.

Az adzó lakosság kategorizálása, nyilvántarása együtt haladt a szolgáló nemes-ség rendszerének kialakulásával. Amint láttuk, a Nagy Udvar Hivatal a termékjáradékon kívül rendszeresen igénybevette a kézművesek munkáját az udvari műhelyekben. Az adózó kategóriák szerint sorolták a lakosságot *moszkvai* kereskedők és poszadiak vagy a *városokban* adózó hasonló kategóriákra. Ezen kívül volt a falusi földműves lakosság, amelynek adója a volosztj-körzetekben volt meghatározva.⁵⁰

Az első adóbegyűjtő hivatalok az észak-nyugati kincstári földeken alakultak ki IV. Iván reformjai nyomán, amikor a helytartók körzeteit átalakították. A helytartók ellátásának adóját a területi önkormányzat felhasználásával négy központi hivatal gyűjtötte be. Ezeket a hivatalokat *Csetverty* (negyed) néven emlegetik és *Novogorod*, *Usztjug*, *Kosztroma* és *Vladimir* városokban működtek. Ezek az adók szolgálták alapul a bojárfi és dvorján csapatok pénzellátásához.⁵¹ Az adószedő hatáskör gyakran változott és a 17. században a városok adóit a pillantnyi érdekek szerint egy-egy katonai hivatal vette igénybe, hogy a sereg szükségleteit biztosíthassák.⁵²

Régi pénzforrást jelentett a központosított állam számára a kereskedelmi forgalom megadóztatása. Itt sajátosan keveredtek a feladatok több hivatal között. A *Nagykincstár Hivatala* tartotta számon a távolsági- és városi kereskedőket a városok adózó tömegeit, a paraszt és kézműves népességet. A hivatal emberei szedték tőlük az adókat és a központ jelölte ki az adózókat állami szolgálatra. A hivatalhoz tartoztak a pénzverő és vasöntő műhelyek, ahová a szakértelem felhasználására rendszeresen behívták a környék mestereit. A Nagykincstártól bizonyos függésben, de külön működött az *Arany- és Ezüstügyek Hivatala*, ahol ötvösmesterek mukálták meg a kincstári anyagokat állami szolgálatban. A *pénzverő műhelyek* is kincstári intézmények voltak, amelyek Moszkva Novgorod, Pszkov és Tver pénzverő udvaraiban készítették az állami ezüstpénzeket.⁵³

Nyilvántartották a városi kereskedőket, az oroszokat és a külföldi származású letelepedett személyeket *gosztyi* elnevezéssel. A kisebb pénzalappal rendelkezőket *száznak* nevezett csoportokban tartották számon városonként. Mindkét kategória adózott az áruforgalom és az állami piac- és raktárhelyek igénybevétele után. Ezen kívül állami szolgálatra rendszeresen igénybevétték őket a kincstári monopol áruk értékesítésében, a fejlődő vámszolgálatban. Ezért gizonys kiváltságok illették meg őket (pl. szabad otthon saját fogyasztásra sört főzni.)

A központi adóhivatalok nagy figyelmet fordítottak a vásárhelyekre, a külföldi áruk beáramlásának útján kialakított vamhelyekre. Ezeket a jövedelmeket *Nagy Vámhivatal* néven új intézmény kezelte és egyre növekvő összeget biztosított a központi kasszának. Hasonló hasznot jelentettek az állami monopóliumok is. Elsőként — de már a 16. században is — a bor és sörfőzés és annak árusítása vált monopóliummá. Ezeket az adókat Moszkvában külön hivatal, az *Új Csetverty* szedte és itt tartották számon az italméréseket, a „korsós udvarokat.” Az állami monopóliumok sorában az italmérés után nagyság szerint a prémkereskedelem következett, amelynek anyagát a Szibériai Hivatal gyűjtötte be, és az áru a külkereskedelemben került.⁵⁴

Az adójövedelmek fejlődésére jellemző, hogy Fletscher feljegyzései szerint IV. Iván összes adójövedelmei évi 1,430 000 rubelre becsülhetők, de a 17. század közepén

⁵⁰ M. BOGOSZLOVSKIJ: Zemszkoe szamolupravlenyje na russzkom szevere v 17. v. M. 1912 vip. II. 108—109.

⁵¹ Sz. B. VESZELOVSKIJ: i. m. 164—169.

⁵² KOTOSIHIN: i. m. 106—108.

⁵³ D. TOLSZTOJ: Isztorija finanszovih uszrezgyenyij Rosszii szo vremeni osznovanyija goszdarsztva... SzPb. 1898. 49—71.

csak az archangelszki kikötő vámhivatala évi 70—80 000 rubel bevételt biztosított.⁵⁵ Ez a tény a külkereskedelem fejlődését is jelzi, de ezzel párhuzamosan a kincstár haszna is egyre nőtt.⁵⁶

Az orosz adórendszerre jellemző, hogy az adók növelésének a 17. században a gyakorlatban nem voltak korlátai. A hadszervezet szükségszerű reformjai egyre nagyobb pénzüsségeket igényeltek és ezeket csak újabb adókból lehetett fedezni. Az új adók megjelenését új hivatalok jelezték, így a *rendkívüli adók* hivatala 1616—1637: a *sorozottak adójának* hivatala 1555: majd a különféle ellátást biztosító adók összevonásával a *sztrelecek élelmezésének* adójaként szedték a megemelt összeget 1672-től. Szedtek még adót a tatároktól kiváltandó foglyok érdekében, amit 1649-ben elsőként terjesztettek ki a magánbirtokok jobbágyaira is. Hasonlóan általános adóvá vált a postaszolgálat fenntartása, amit a *Postaszolgálat Hivatala* szedett. Egyben ez a hivatal rendelkezett a postavonalakat és -állomásokat fenntartó falvak szolgáló népeivel.⁵⁶

A növekvő állami szükségletek miatt került sor az állami adózók régi eke-adójának reformjára a 17. század közepén. Ennek értelmében nem a régi birtokegység, hanem a paraszti birtokhoz tartozó családok egyenként váltak adóalannyá. Így az egyre súlyosbodó állami terhek felgyorsították a parasztság differenciálódását, elnyomódását és lökést adtak a szökéshez, az elmeneküléshez. Ebből nyertek telepes utánpótlást az új foglalású területek.

Végül azokról a hivatalokról kell szót ejteni, amelyek speciális állami feladatokkal foglalkoztak. Ezek közül tevékenységében legjelentősebb a *Külgügyek Hivatala*. Ez is az udvari feladatkörből önállósult a 16. század második felében.⁵⁷ Ez a hivatal intézte a diplomáciai teendőket a külföldi kereskedők és küldöttségek ügyeit.⁵⁸ Kiadásait a hivatalhoz írt városok adóiból biztosították. Itt szedték az országossá vált fogoly-pénzek adóját, mivel a tatár fogsába került foglyok kiváltása a hivatal feladatai közé tartozott. Hatáskörének kiterjesztésére jellemző volt, hogy az idegen eredetű szolgálók sorra a felügyelete alá kerültek. Így a doni kozákok, az asztrahányi tatárok, de zaporozsjei szolgálók ügyiben is osztozott más prikázokkal. Védelme alatt álltak az országba járó görög kereskedők házaikkal, templomaikkal. Vezetői mindig szerencsésen manővereztek egy-egy megüresedett hivatal és a hozzá tartozó jövedelmek megszerzésében.⁵⁹ Hatáskörét a kollégiumok kialakulásáig megtartotta. Tevékenysége az adminisztráció hatalmának megnövekedését jelezte.

A legtöbb vitát a *Titkos Hivatal* (Tajnih prikáz) kialakulása és hatáskörének megítélése váltotta ki a történészek körében. Az kétségetelen, hogy működése Alekszej Mihajlovics uralkodásának ideje, 1646—1676 közé tehető. A hivatal iratai között a legkorábbi 1652-ből származik. Hatásköréről is megoszlanak a vélemények, értékelésével több tanulmány foglalkozik.⁶⁰ A vita tárgyát az képezi, hogy a hivatal az abszolutista kormányzásra jellemző titkos kancellária feladatát töltötte-e be, vagy csak egy volt az új intézmények közül, amelyben a cár a bojár vezetőktől függetlenül próbálta fokozatosan elkülöníteni az udvari birtokok ügyeit. A hivatal kialakításában

⁵⁴ K. LOBAZSENSZKIJ: Isztorija russzkovo tamozsennovo tarifa SzPb. 1886. 20—24.

⁵⁵ Uo. 44—46.

⁵⁶ Erről részletesebben: VARGA I.: i. m. 37—39. E. OSZOKIN: O ponjatyii promiszlovovo naloga i ob isztoricesszkom evo razvityii v Rosszii Kazany, 1856. 51—59.

⁵⁷ ZIMIN: i. m. 164.

⁵⁸ ADAM OLEARIUS: Vizsontagságos útja az orosz földön Perzsiába Bp. 1969. A könyvben színes leírás alálható az átutazó kereskedő küldöttség fogadásáról, ellátásáról.

⁵⁹ KOTOSIHIN: i. m. 68—69.

⁶⁰ I. JA GURLJAND: Prikaz velikovo goszudarja Tajnih gyel Jaroszlavl, 1903. Abszolutizm v Rosszii c. kötetben USZTJUGOV: id. tanulmánya.

szerepe volt *Orgyin Nascokin* vezető hivatalnoknak, aki a bojár arisztokrácia törekvéseivel szemben a cári abszolutizmus irányvonalát, a gazdaságpolitikában az állami monopóliumok kialakítását segítette.⁶¹

A Titkos Hivatal hatáskörébe tartoztak a cári leíratok, egy sor gazdasági ügy, amelyet a Nagy Udvar Hivatalától átvettek (falvak, birtokok), az udvari műhelyek igazgatása, a befolyó naturalis jövedelmekkel kereskedés és a monopolizált áruk begyűjtése, amit a Vámok Nagyhivatalához irányítottak export céljaira.⁶² Az ügyintézés kiforratlanságát jelzi, hogy a hatáskörök (diplomáciai, katonai, bírói, pénzügyi ügyek) megoszlottak más hivatalokkal. Ugyanígy részesült más prikázok bevételeiből, aminek eredményeként évi 40—80 000 rubel körüli összeg került a hivatal kasszájába.⁶³ Az egymást átfedő tevékenység így ennek a hivatalnak a munkáját is jellemezte. A hatáskörök összefonódása és keveredése útját állta minden reformkísérletnek.

Alekszej Mihajlovszics cár halálával a hivatal működését felszámolták. Iratait, ügyeit a Nagy Udvar- és más hivatalok között felosztották.⁶⁴ Mindez azzal magyarázható, hogy a bojár arisztokrácia nem volt hajlandó megtűrni olyan intézményt, amely kívül állt elnőrzési körén.

A hatalom mindenhatósága a hivatalrendszerben realizálódott. A cár személye ugyan szimbóluma volt a hatalomnak, de nem volt szükség ehhez a cár tevékeny közreműködésére. A cár mindenhatóságát hangsúlyozva, tevékenységét az 1946-es törvények bizonyos keretek közé szorították.⁶⁵ Ennek nem mond ellent az, hogy minden hivatali beadványt a cárhoz címezték és az ügyiratok határozatait a cár nevében hozták, „az uralkodó megparancsolta...” formulával.

A szolgálat rendjébe beleillő hivatalai voltak az egyháznak is. A *Patriarcha Hivatala* szintén a 17. század terméke. Igazgatási rendje hasonló a többi prikázhoz, vagyis a bírók szerint állított bojárfiak ügyeit, az adószedést és a birtokok minden rendű népeivel kapcsolatos dolgokat intézte. Hasonló teendőket látott el a *Kolostorok Hivatala* a kincstár érdekeinek képviselőjeként. Kotosihin szerint a hivatal minden egyházi személy vezetője és a papi birtokok paraszti adóit a szükségletek és a cár kívánsága szerint használják fel.⁶⁶ A hivatal kilakulása valószínűleg összefügg Filaret patriarcha tevékenységével, aki az első Romanov cár atyja volt, és tevékenyen részt vett a politikai életben. Vannak feljegyzések arról, hogy a cárok pénzügyi hiány esetén rendszeresen kértek kölcsönöket a kolostortól és a kérést nem illett megtagadni, bár a visszafizetés bizonytalan volt.

A birtokok tulajdonjogát két hivatal regisztrálta. A *Pomesztye-birtokok Hivatala* a szolgáló nemesség földjeit, más ügyeket az *Adományok Hivatala* vett nyilvántartásba. Utóbbi az adminisztrációban szolgáló hivatalnokok minden ügyeinek intézője is volt. Hasonlóan regisztrálta a moszkvai adózókat a *Zemszkij prikáz*, amely a főváros lakóinak bírósági ügyeiben is határozott. Az átírások és bírósági döntések után illetéket szedtek, amelynek egy részét a hivatal kapta, a többi a kincstári kasszába került. Külön eljárást igényelt a függő jobbágyok nyilvántartása, amit a *Holopok Hivatala* látott el. A magánbirtokok jobbágyainak tulajdonjogát itt igazolták.

⁶¹ GURLJAND: i. m. 50—62 Ju V. KURSZKOV: Voproszi goszudarsztvennovo upravlemija v szoc.-pol. programmah progresszivnih russzkijh gyejatelejv vtov, polov. 17 veka. Csita, 1973. 16—28.

⁶² GURLJAND: i. m. 161—236.

⁶³ Uo. 151., de az összes bevételek ezt meghaladták 15—20000 rubellel.

⁶⁴ *Gyela Tajnovo Prkaza* 1. Russzkaja Iszt. Biblioteka XXI. SzPb. 1907. a bevezető tájékoztat az iratok felosztásáról.

⁶⁵ *Ulozsenyije carja A.M. a 1649.* Pamjatnyiki Russzkovo prava vip. 6. M. 1957. A 2. fejelettel kezdik a cárt megillető tiszteletről: Egyszerű emberek a cárhoz személyesen nem fordulhatnak. Minden kérés, beadvány csak a hivatalokon keresztül juthat el az uralkodóhoz.

⁶⁶ KOTOSIHIN: i. m. 111.

Jogi természetű ügyekben külön hivatalt is szerveztek a 17. században, bár az illetékes prikázoknak joguk volt eljárni saját szolgálóik ügyében. Speciális ügyekben működött a *Bíróság Hivatal* Moszkvában és Vladimirban a nemesi szolgálók perében. Külön hivatal alakult még a *szökött parasztok felkutatására*. Ezen kívül foglalakoztak igazságszolgáltatással kártevés és tolvajlás esetén a területi önigazgatásban is.

A hivatalszervezet történeti áttekintéséből kitűnik, hogy kilakulásuk idején a központosított állam katonái szolgálóinak és adózó népeinek meghatározott csoportjait fogták össze. A 15—16. század fordulóján a szolgáló nemesség és a hivatali apparátus fenntartására a természetben történő ellátás volt a kézenfekvő forma. Ezt a formát a tatár földek elfoglalásával a katonai rendbe beépülő tatár szolgálók tömege megerősítette.

A 16. század közepén a szolgáló nemesség szervezeti formái a besorolások rendszerében kialakultak és a hadsereg további fejlesztését az állami adózók különböző kategóriáinak katonai alkaulataival egészítették ki. Így jött létre a nemesség mellett a paraszti telkeken gazdálkodó katonai szolgálók tömege. A sztrelec, kozák, puskás, gyalogos ezerek mellett a nemesi csapatok részaránya egyre csökkent a haderőkben. A sorozottak szervezésének szüksége párhuzamosan emelte a hivatali apparátust, de a katonai sorba emelt lakosok szükségszerűen csökkentették a hadsereg eltartását biztosító adózók számát. Az arányok eltolódása az állandósult háborúk miatt meggyorsult és egyik tényezője volt a 16—17. század fordulóján kialakult „zavaros éveknek.”

A háborúk, a gazdasági- és társadalmi válság nyomán kialakult „zavaros évek” csődtömegét 1613-ban az új kormányzatnak kellett felszámolnia. Meg kellett nyerni az arisztokráciát, amelynek a Bojár Dumában nyílt tere a cselekvésre. Újjá kellett szervezni a szétzilált hadsereget, amelynek magvát továbbra is a nemesi szolgálók képezték. Minden kezdeményezés új hivatalok kialakításával indult, ami jó alkalmat adott a régi, de a kevéssé ismert nemesi családoknak is a felemelkedésre.⁶⁷

A besorolás ellenőrzött rendje a hivatalszervezet kiépülésével vált teljessé. A 17. század közepétől az egész lakosság az adminisztráció ellenőrzése alatt állt. Az a rendező elv, hogy mindenki az uralkodó szolgája a cár egyedurlamának alapját képezte.⁶⁸ A hivatalokhoz forduló minden rangú kérelmező a cár szolgájának (holop tvoj) nevezte magát még I. Péter korának irataiban is. A katonai szolgálók, az állami adózók és a nem-adózók (a magánföldesurak népei) hármas csoportosítása a mesztynicsesztvo felszámolásáig meghatározója volt a társadalom tagozódásának.⁶⁹

A mesztynicsesztvo alapján szervezett hadsereg fejlesztéseinek akadályai már a 17. század első felében felmerültek. Egységes központi irányításról addig nem lehetett szó, amíg a kategóriák szerint megoszló katonai egységeket más-más hivatalok parancsnokolták. Ezen kívül a pénzforrások koncentrációját is akadályozta a sokféle hivatal adószedő jogköre. Így a hadsereg refomjára és a központi adójövedelmek növelésére szinte párhuzamosan történtek lépések.

Az egyenesadók emelkedését már jeleztük, mint állandó tendenciát. Ezek nagyobb részben természetes jövedelmek voltak, amelyek a katonai egységeknél kerültek felhasználásra a különböző hivatalok területén. A Nagykinctár és a Nagy Vámhivatal jövedelmei viszont a belső-áruforgalom és a külkereskedelem fejlődésével jelentősen megemelkedtek. A 40-es években a belső vámok emelésére történtek intézkedések,

⁶⁷ A Morozov és Miloszavszkij bojár család a kevéssé ismert familiák közül való volt, de a cár rokonai közé emelkedve a leggazdagabbak sorába került a 17. században.

⁶⁸ Erre utalt IV. Iván Kurbszj herceggel folyó levelezésében. Magyar nyelvű szemelvény: *Olvásokönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához*. Bp. 1956. 86—88.

⁶⁹ КЛУЦЕВСЗКИ: i. m. 6. köt. 352—364.

elsőrörban a boradók szigorításával. A Hmelnickij-felkelés nyomán kirobbant orosz-lengyel háború terheit a rézpénzek bevezetésével próbálták áthidalni.⁷⁰ Az ezüstlapra történő visszatérés jellemző módon csak a merkantilista törekvések erősödésével, a monopolárúk körének bővítésével és következetesebb vámpolitikával vált lehetségessé.⁷¹ Ennek a gazdaságpolitikának eredménye a két központi hivatal adójövedelmeinek megemelkedése, amit az alábbi táblázat mutat.⁷²

Az állami bevételek arányainak eltolódása 1680-ra

I. Adójövedelmek	Rubelben	% arányuk
Egyenesadók	536 409	44,0
Forgalmiadók	605 223	53,3
Illetékek	33 735	2,7
	<u>1,175 367</u>	<u>100,0%</u>
II. Kincstári létesítményekből	1,137 729	

Összes évi bevétel 2,313 096 rubel, ami a zavaros évek kiürült kincstárához viszonyítva nagy fejlődés volt, de az 1580-as évek 1,430 000 rubeles állami bevételeit is jelentősen meghaladta.

Miljukov számításai szerint az 1680. évi adók 1,220 367 rubel összeget adtak amelyből 700 000 rubel ment a hadsereg ellátására.⁷³ A hadsereg ellátása érdekében kialakult a szokás, hogy az egyes hivatalok tartalékait, de egyszerű készleteit is igénybevétték. Hasonló példára utal a tihvini monostorhoz írt levél 1655-ből: „... tudomásunkra jutott, hogy önöknél a monostorban sok pénz van és mi megparancsoltuk elvenni önöktől a monostorból 10 000 rubelt a mi sorozott embereink ellátására ...és mi ezt a a pénzt... meg fogjuk adni.”⁷⁴

A hadsereg átszervezése először a sikertelen szmolenszki háború (1637—1634) nyomán került sor. Új modernebb alakulatokat hoztak létre új hivatalok vezetésével, amelyek ellátása részben még földadományokkal történt. A formákat érintetlenül hagyva a határmenti haderőt nagyobb egységekbe fogták össze, így pl. az északi városok; a tenger mellék (Arhengelszk vidéke); a „német”- és a „lengyel”-határvidék; a szibériai városok parancsnokságával. Ez nem érintette a hivatalok egymást keresztező adószedő-igazgatási jogkörét és így csak felemás megoldást jelentett. A katonai és adminisztratív igazgatás csak az ukrainai városok és a szibériai terület esetében volt azonos, ahol sajátos történelmi körülmények alapján alakult így a fejlődés.⁷⁵

A hadsereg létszáma az állandó háborúk miatt folyamatosan emelkedett. Az állandóan mozgósítható haderő fejlődésének arányait mutatja az alábbi táblázat, amelyben a nemesi ezredekkel szemben az új szervezésű kisbirtokra és havi ellátásra alapozott csapatok létszámának emelkedése a jellemző. Összehasonlításként a szmolenszki háborúba szervezett csapatok és az utána következő reformok során kialakult hadsereg létszámát adjuk hozzávetőleges adatok alapján.⁷⁶

⁷⁰ K. V. BAZILEVICS: Gyenezsnaja reforma Alekszeja Mihajlovicsa i vossztanyije v Moszkve v 1662 g. M-L. 1936.

⁷¹ BAZILEVICS: i. m. 62—74.

⁷² LOBAZSENSZKIJ: i. m. 44—46.

⁷³ P. MILJUKOV: Goszudarsztvennoe hozjajsztvo Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII. sztoletyija i reforma Petra Velikovo SzPb. 1892 100—107.

⁷⁴ Uo. 80—84. A szerző azt is jelzi, hogy még Nagy Péter is kényszerült hasonló megoldásokra.

⁷⁵ GRADOVSKIJ: i. m. VI—XII.

⁷⁶ MILJUKOV: i. m. 50—52.

	1632	1681
I. <i>Gárdaezredek</i>		
Nemesi	11 178	16 179
Lovas, kopjás dragonyos	2 700	29 844
Kozák, cserkasz	1 892	14 991
II. <i>Tüzérség</i>		
Sztrelecek	1 112	22 060
Katonák	14 331	59 203
III. <i>Vegyes katonaság</i>	1 748	21 830
	<u>32 970</u>	<u>164 025</u>

A századvég utolsó kísérlete a mesztnyicseszto eltörlése volt 1682-ben. Ennek alapján a szolgálati föld örökölhetővé vált és a katonai szolgálat kötelezettségét pénzzel meg lehetett váltani. Ez lényegében nem befolyásolta a hadsereg helyzetét, hiszen a nemesi haderő aránya egytizedére csökkent. Változatlanul marad viszont az igazgatás egész szervezete. A nehézkes adminisztráció ellentmondásait majd csak Nagy Péter reformjai nyomán sikerült leküzdeni. A mesztnyicseszto alapján nyugvó adminisztrációt kellett megrefomálni ahhoz, hogy az abszolutizmus fejlődéséhez utat nyissanak Oroszországban. A reformok sora Nagy Péter nevéhez fűződik, ezért uralkodása egy új korszak kezdetét jelezte.

Илона Варга

УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВОМ В РОССИИ ХУП ВЕКА

Органами администрации в централизованном русском государстве были т. н. „приказы”. Дифференциация органов администрации началась в ХУI веке, соответственно дифференциальным задачам растущего государства.

ХУП век является периодом расцвета приказов. Автор статьи в целях облегчения систематического анализа разных органов администрации, в отдельной группе рассматривает приказы, занимающиеся управлением разными группами военнослужащих, а также в отдельной группе — те приказы, которые обеспечивают казенное и другого вида центральное управление. Развитие администрации было связано и с ростом территории страны. В случае „Сибирского Приказа” и „Приказа Малой России” гражданское и военное управление не дифференцировались.

Войны ХУП века умножили численность призванных из податного населения в армию солдат и заставили государство ввести ряд военных реформ. Параллельно с этим необходимо было увеличить податные доходы. Разные органы администрации препятствовали не только созданию единой податной системы, но и задерживали также своим сословным разделением создание единства военного управления.

Формированию абсолютистского государства способствовали реформы Петра I-го. В это время были ликвидированы приказы.